Farkas Noémi

A Szamos-parti Athén kincsei
Gyarmati Zsolt Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán című könyvéről

A monarchiabeli Kolozsvárról szóló tanulmánykötet úttörő munka az erdélyi társadalomtörténet-írásban. Gyarmati Zsolt[1] a budapesti tanulmányai során megismert irányzatok hatására különösen nagy érdeklődéssel fordul az új várostörténeti stúdiumok felé, amelyek középpontjában a tér problematikája áll, ugyanakkor a források széles skáláját felvonultatva körültekintően elemzi a nyilvánosság és a magánszféra kapcsolatát. A könyv előszavában egykori tanára, Gyáni Gábor hívja fel a figyelmet arra, hogy Gyarmati nemcsak jó forrásokra lelt és korszerű téma felé fordult, hanem tisztában is van azok fogalmi apparátusával, sikeresen sajátította el, alakította ki magának a többnyire még szokatlannak számító kútfők feldolgozási módját. Ekképpen teljesnek mondható a XIX. század végi–XX. század eleji Kolozsvár mindennapjait a nyilvános és a magánélet felől megjeleníteni kívánó kötet – írja Gyáni.

A kötet két nagy részből áll. Az első, a *Séták a monarchiabeli Kolozsváron* a nyilvánosság és a polgárosodás kérdését vizsgálja az urbanizációról, a városrendezési politikáról, a hírlapírásról, a kávéházi életről és a prostitúcióról szóló tanulmányok segítségével. A második rész, a *Kézzel írott mindennapok* szintén a polgárosodó vidéki város hétköznapjaiba vezeti be az olvasót, de az előzőnél személyesebb forrástípus, Márki Sándor és tanítványa, Kelemen Lajos naplói alapján.

A szerző az urbanizáció és a társadalom szerkezetében történt változások kevéssé ismert vonatkozásaira helyezi a hangsúlyt. A polgárosodás jelei Kolozsváron már a XIX. század első felében mutatkoznak – írja (15. o.), ám a polgárosodás gazdasági és társadalmi háttere az egyes régiók fejlődési ritmusa szerint különbözött. Erdélyben a gazdasági értelemben vett polgárság gyengesége miatt a társadalmi modernizáció motorja a polgári származású értelmiség. A polgárosodás nem azonosítható a polgárság számának növekedésével, különösen nem régiónkban, ahol a középkori eredetű városi polgárság társadalomfejlődésben betöltött szerepe nem volt jelentős.[2] Ehhez szorosan kapcsolódik a habermasi nyilvánosságelmélet, amely szerint a polgári nyilvánosság létrejötte több évszázados folyamat, és a korai kapitalizmus kialakulásával, valamint a nyilvánosság társadalmi alapját jelentő polgárság fejlődésével kezdődik. A polgári nyilvánosság legfontosabb funkciója az állammal szemben megfogalmazott kritika. A német szociológus ideáltípusa Anglia, ahol korán létrejött a nyitott politikai közélet, a társadalmi különbségek nem bírtak nagy jelentőséggel, és 1695-ben eltörölték az előzetes cenzúra intézményét. Az angol ideáltípushoz képest a forradalom előtti Franciaország elmaradott, mert a polgárság gyenge és elszigetelt, a cenzúra szigorú, és csak irodalmi nyilvánosság létezik, ahol a résztvevők kultúráról, művészetről, irodalomról vitatkoznak egymással. A színház, a múzeumok, az olvasókörök, a kávéházak és a szalonok az irodalmi nyilvánosság legfontosabb intézményei.[3]

Franciaországban az *ancien régime* polgársága gyengének bizonyult a polgári nyilvánosság megteremtéséhez; a XVIII. századi Erdélyben, ahol polgárságról egyáltalán nem beszélhetünk, értelemszerűen a polgári nyilvánosság intézményei sem léteztek. A nyilvánosság fejlődésében kulcsszerepet játszó intézmények: a szalonok, az olvasókörök, a kávéházak és nem utolsósorban a sajtó csak jóval később, a következő században jelentek meg. Mindez Gyarmati számára – jogosan – a nyilvánosság és a polgári kultúra kialakulásának kezdetét jelenti. Ezeket az intézményeket a szerző alaposan elemzi, sőt a nyilvánosság fogalmát kiterjeszti a korban különös jelentőséggel bíró nyilvánosházakra is. A bordélyok bevonása a nyilvánosságtörténeti vizsgálódásba nagyon eredeti, és – ha pusztán a szó etimológiájából

1 Gyarmati Zsolt 1970-ben született Székelyudvarhelyen. A kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetemen szerzett előbb történelemtanári, majd magiszteri fokozatot, illetve a budapesti ELTE Társadalom- és Gazdaságtörténeti doktori iskolában folytatta PhD-tanulmányait. Kutatási területe a XIX-XX. századi erdélyi társadalom- és mentalitástörténet. Publikációi erdélyi és magyarországi szakfolyóiratokban jelennek meg, 2003. óta a Csíki Székely Múzeum igazgatója.

2 Lásd Gáspár Gabriella: *A polgári nyilvánosság kezdetei Magyarországon*. Budapest: Agroinform, 2002, 10, 161. o.

3 Lásd Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* Budapest: Gondolat Kiadó, 1971.

indulunk ki – helyénvaló ötlet. Sajnálatos módon azonban a szerző adós marad az alaposabb magyarázattal. Így nem tudjuk meg, hogy pontosan milyen értelemben tekinthetők a nyilvánosság részének azok a piros lámpás házak, amelyek eredetileg a polgári világban az élvezetek diszkrét elfüggönyözését, nem pedig hivalkodó feltárását szolgálták.

A XIX. századi élénk, pezsgő kulturális-társadalmi életnek természetesen voltak előzményei, amelyeket a kötet összeállításakor a szerző figyelembe vett. Feltétlenül ilyen előzménynek tekinthető a szabadkőműves páholy, annak ellenére, hogy a polgári nyilvánosság Jürgen Habermas által megállapított alapelve, az egyenlő hozzáférés az effajta exkluzív társulásban értelemszerűen nem érvényesülhetett. Az első páholyt a szászok alapították 1749-ben Brassóban, majd ezt követte 1764-ben a szebeni. A kormányzóság Szebenből Kolozsvárra való áthelyezése a magyar szabadkőművesség ébredéséhez vezetett. A páholy lelke Aranka György volt, akit Kazinczy többször is biztatott, s egy erdélyi magyar szervezet felállításához személyes segítségét is felajánlotta. A szabadkőműves páholyok véleményformáló vitafórumokként megfelelő szervezeti formát biztosítottak a felvilágosult gondolkozásúaknak, hogy társadalmi céljaikat tudatosítsák és programba foglalják. A tagok elsősorban a nemesség középső és felsőbb rétegeiből, valamint a velük kapcsolatban álló, magas funkciókat betöltő értelmiségiekből verbuválódtak, de csatlakoztak polgárok is, például magánvállalkozó nyomdászmesterek és a nem klerikális körökhöz tartozó kormányzóság tisztviselői. Alig kezdte meg azonban tevékenységét a kolozsvári páholy, máris viharfelhők gyülekeztek a szövetség felett. A rendőri ellenőrzés, a tagok névjegyzékének beszolgáltatási kötelezettsége és az erősen katolikus hatás alatt álló alsófehérmegyei rendek szabadkőművesség-ellenes felszólalásai megbénították a munkát.

A nyilvánosságtörténeti irodalomból mára jól tudjuk, hogy a kávéház a nyilvános beszélgetés egyik alapvető fóruma. A kávé és a hozzá tartozó kávéfogyasztó szertartás népszerűsége folyamatosan terjedt a monarchiában is. A kávéház a nyilvánosság új színtereként jelent meg, a társas élet egyik legjellegzetesebb intézménye lett. A tömegektől elválasztó és szociálisan megszűrt vendégkört vonzó kávéházi nyilvános tér átmenetet jelentett a magánélet intimitása és a nagyvárosi élet között. Elvben mindenki számára nyitott volt, demokratikus alapokon működött. A kávéházi élet mégis csak kevesek kedvtelése lehetett, mert ehhez megfelelő anyagi javak, viselkedési kultúra és szabadidő szükségeltetett. A törzsközönség osztályalapon szelektálódott, de Kolozsváron ugyanúgy, mint más városokban, voltak olyan kávéházak, amelyek nem „válogattak" a társadalmi rétegek között: bárki helyet foglalhatott, elolvashatta a napi és heti sajtót, s akár egy pohár víz vagy egy csésze feketekávé mellett múlathatta az időt. A kávéházakat – különösen a polgárság szemében – közkedveltté tette, hogy műveltséget, civilizációt, s ugyanakkor összetartozást, bennfentességet és jólértesültséget, azaz a polgári élet legfontosabb jellemzőit szimbolizálták; a polgári identitás alakítói és jelképei voltak. Mindezt Gyarmati is felvillantja a könyv vonatkozó fejezetében, az olvasóban mégis hiányérzet marad. Nem találunk ugyanis semmilyen „kolozsvári jellegzetességet", a helybeli kávéházi kultúrára vonatkozó elemzést, utalást. A kávéházakról szóló értekezés inkább leíró, mintsem összehasonlító vagy értelmező jellegű szöveg.

Három tanulmány is foglalkozik a nagyobb beruházások, építkezések és a népességnövekedés, az egyesületalapítás, vagyis általában az urbanizációs folyamatok felgyorsulásának korával. Ebben az időszakban a tér átalakulása hozzájárul a nyilvánosság jelentésváltozásához, hiszen a városi emberek újfajta helyszíneket alakítanak ki és fedeznek fel, s a városkép is átalakul: a behatároltságot felváltja a tágasság. A világháborút megelőző három évtized átgondolt várostervezése kiterjedt a korszerűsítésre, a középületek emelésére, a vízvezeték- és a telefonhálózat kiépítésére, valamint a korzó, a főtér és a sétatér megépítésére, rendezésére, s 1870-ben dolgoztak ki tervet az utolsó várfalak lebontására, a zártság felszámolására. Kolozsváron a XIX. század végére bontották le a falakat, s ekkor építettek a helyükbe reprezentatív belvárosi épületeket.

Erdély-szerte példa nélküli volt az a XIX. század közepi tudatos várostervezési kezdeményezés, amely a kolozsvári főtér, azaz a Szent-Mihály templom körüli épületgyűrű teljes lebontását és egy korszerű központi tér kialakítását sürgette. Gyarmati dolgozataiból megtudjuk, hogy ennek valóra válásához csaknem fél évszázadra volt szükség, ám különböző tervek és szerződések alapján, bizottságok munkájával végül eltűntek a főteret csúfító kereskedőbódék, „kalyibák", házak, megépült a járda, lekövezték és aszfaltozták a teret, virágágyásokkal díszítették az egykori nagypiacot, amelynek közepén 1902. október 12-én leplezték le a Mátyás-szoborcsoportot.

A kötet második része az eddigiektől eltérően egyéni nézőpontból értelmezi a nyilvánosság kérdését: a naplóirodalmat használja fel a magánélet, illetve a lakberendezés, a XIX. századi erdélyi családi viszonyok, a város bemutatására – a tér, az idő és a társadalmi státus összefüggésében. Gyakran éri az a vád a naplót, hogy nem reprezentatív forrás, de az olyan antropológiai érzékenységű történésznek, mint Gyarmati, a mennyiségi forrásérték mellett minőségi több-

letet nyújt. A gondos elemzésnek köszönhetően pontosan érzékelhető, hogy a napló szerzője hol helyezi el magát a közösségben, milyen kapcsolatokat tart fontosnak, milyen információkat jegyez fel a kor társadalmi, kulturális és szociális életéről. Gyarmati mindezt természetesen kiegészítő forrásként használja: célja a társadalmi tér használatával összefüggő mindennapi életgyakorlat vizsgálata jól meghatározott idő- és helykoordinátákban.

A kötet erényei mellett szólnunk kell a hiányosságokról is. Sajnálatosnak tartjuk, hogy az előszó után nem írt a szerző bevezetőt, amelyben elmagyarázta volna az összeállítás célját és a tanulmányok sorrendjét. A tanulmányok korábban publikált, önálló írások, és ez kissé széttagolja a kötetet. A fejezetek között nincs eléggé szoros összefüggés, csak a téma, de nem az elemzés fűzi azokat egy gondolati ívre. A szerző nem köti össze a fejezeteket, nem vezeti át egyiket a másikba. A laza szerkesztés különösen szükségessé tette volna egy alapos, magyarázó összegzés elkészítését, ez azonban nem történt meg. Megítélésünk szerint nem szerencsés egy ilyen, valóban kiváló, úttörő munkát minden konklúzió nélkül befejezni. Gyarmati nem ad semmiféle támpontot a szerkesztés logikájára vonatkozóan, így a kötet két része első ránézésre érthetetlen módon áll egymás mellett. Az olvasó csak a tanulmányok végigolvasását követően érti meg, miért szerkesztették egybe a látszólag eltérő tematikát tárgyaló szövegeket. Lenyűgöző ugyan a megmozgatott, feltárt adat- és forrásmennyiség, de Gyarmati gyakran megmarad a felsorolásnál, adatokkal bombázza az olvasót, megfeledkezve az elemzésről. Számtalan alapvetően fontos jelenséget, mint például az urbanizáció következményeit, a népességnövekedést, a lakáskérdést vagy éppen a kávéházak, a sajtótermékek megjelenését és elterjedését néhány sorban tárgyalja, holott ezek a kérdések jóval bőségesebb kifejtést igényelnének.

Mindezek ellenére a kötet rendkívül olvasmányos, a szerző stílusa, nyelvezete, elbeszélésmódja lebilincselő, és számtalan érdekes és értékes információt tartalmaz. A XIX. század Erdélyéről szóló munkák általában nem haladják meg az eseményközpontú helytörténetírást, az ismeretterjesztő jellegű adatközlést, és a hagyományos történetírás módszereivel és fogalmi apparátusával készültek. Gyarmati Zsolt munkája azonban mind témaválasztásában, mind a forráshasználat tekintetében újszerű és radikális. A szerző szinte minden tanulmányában további kutatást ígér. Érdeklődéssel várjuk! (Gyarmati Zsolt: *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán. Séták a monrachiabeli Kolozsváron, Kézzel írott mindennapok.* Kolozsvár: Komp-Press, 2005, 349 lap.)